

РЕЦЕНЗИЯ

на дисертационен труд на тема:

„Духовната същност на съзнанието и нейното претворяване в
българското изкуство през XX век“

Автор: проф. д-р Калин Гайдаров

Рецензент: проф. д.пс.н. Людмил Георгиев

Още тук бих искал да споделя, че от самото начало – от поканата на проф. Гайдаров да бъде част от журито, през прочитането на текста и до началото на писането на рецензията, у мен звучеше може би шеговитото прозрение на големия германски философ Георг Вилхелм Фридрих Хегел, според когото „юношата става мъж тогава, когато разбере, че този свят в общи линии е конструиран и няма Бог знае какво особено да се променя в него!“. Казвам това, защото чувството на несъгласие с каноните на традиционната западна университетска психология и, ако щете, „революционният“ порив относно осъзнатото и необходимо преодоляване на традиционната психологическа парадигма, са ми познати и като лично преживяване – в резултат от тях преди повече от 26 години предложих моята визия за това преодоляване, а именно Критическата психология, която се превърна в Школа с много последователи както в България, така и в чужбина, с вече публикувани три обемисти колективни монографии. Но, едно е да си „юноша-революционер“ на 37-38-39 години, съвсем друго е това да се случва на нашата възраст – все пак с проф. Гайдаров сме състуденти, тоест, прави му чест, че въпреки богатата си професионална реализация в най-различни посоки, а също огромната преподавателска и изследователска дейност, проф. Гайдаров по категоричен начин въстава срещу ограниченията на същата тази западна традиционна (и не само) университетска психология, което считам и го казвам съвсем убедено, за негов фундаментален принос и на този текст, и на редица негови статии, с

които съм запознат. Иначе казано, няма лошо в това човек да продължава да е юноша, дори е честно и похвално, особено тогава, когато не само емоционално, но и достатъчно разумно и аргументирано въстава срещу статуквото на психологията като университетско занимание в западния свят.

За да приключа с уводните думи ще кажа, че бунтът на проф. Калин Гайдаров е особено адекватен и основателен с оглед проблемната област на неговия интерес – изкуството, творчеството въобще, тоест безспорния факт, че съвременната западна психология в нейните различни и всевъзможни проявления, не носи със себе си никакви перспективи да предложи някаква приемлива методологическа позиция, която да прави възможна адекватна психологическа интерпретация на изкуството, на творческия процес като цяло; една, ако щете, психологическа естетика, чрез която психологията да заяви своето място в осветляването на чудния път на творческия процес в изкуството, а също и на възприемането на неговите произведения. И съвсем логично изглежда осъщественото от автора намерение, че след като традиционната психология не е в състояние да формулира адекватен подход към изкуството, той да търси и да намира други теоретични погледи, които да правят това възможно. Разбира се, друг, свършено друг е въпросът, доколко тези „открития“ наистина са в състояние да очертаят контурите на споменатата „психологическа естетика“ – термин, който очевидно е работен и служи по-скоро на самото рецензиране, а не присъства в текста.

И така, представеният дисертационен труд е композиран чрез увод, три глави или части – в екземпляра, който ми беше представен, отсъства точно наименование на тези раздели. Освен това, първите два имат по два параграфа, третият – три, но пък са номерирани последователно, тоест създава се впечатлението за тяхната собствена взаимнообвързаност, която в същото време се отнася и конкретно да проблемните области на разделите,

а също така епилог, тоест заключение и библиография. Целият текст е разположен върху обем от 180 стандартни страници, което в определен смисъл може и да се приеме като отговарящо на условията за подобен тип разработки, с които се иска научната степен „доктор на науките“.

Повече от сигурно е, че в рецензията си няма да преразказвам текста на дисертационната разработка – през годините съм бил рецензент на може би 150 дисертации и хабилитационни конкурса, така че може определено да кажа: „Рецензирам, следователно съществувам!“ . В случая споменавам това, защото за мен рецензирането означава рецензентът да влезе в диалог с автора, а не да описва неговите търсения и от висотата на позицията си да оценява доколко те са успешни. Диалогът е особено привлекателен и вероятно полезен тогава, когато са налице сходни позиции между автора и рецензента, а сегашната ситуация определено е такава – тук диалогът може само да предложи разширение на аргументацията с оглед превръщането на дисертационния труд в солидна монография, каквото е моето пожелание в случая.

Логично е да се предположи, че след като авторът ще потърси друга методологическа позиция, на чиято основа да предложи психологическата си интерпретация на изкуството, на творческия процес въобще, тъй като традиционната психологическа теоретична рамка не предполага адекватен подход към тях, то началото да е посветено на критика на същата тази традиционна западна психология. И това е точно така – тази критика се предлага в първата част/глава на текста, озаглавена „Психологията като несистемна наука“, разгръщайки се в последващите два параграфа, а именно „Критика на емпиричния количествен подход в психологията“ и „Критика на лексикалната парадигма и на основните теории на личността“. Веднага трябва да кажа, че напълно споделям тази критика – дори нещо повече, адмирам я, тъй като съм убеден, че все повече психолози трябва да започнат да се опитват да разчупят оковите на психологическото

мислене, наложени от властта на традиционната, но институционализирана западна психология, създаваща свои правила, които да пречат тъкмо на подобни възражения спрямо нейните ограничения, както изтъкваше това и големият американски екзистенциален психолог Ървин Ялом. В случая може да е полезен и кратък исторически преглед на научните и културните условия през XIX-ти век, когато се появява смятащата себе си за вече самостоятелна наука психология, а именно самото разбиране за научност, което задължително вмениява необходимостта от емпирично потвърждение на издигнатите теоретични хипотези, облечено в математически формули, тоест парадигмата на природните науки, която незнайно, а може би знайно защо, се пренася тотално на терена на психологическото познание. Разбира се, тук заслугата на Вилхелм Вундт е безспорна, но тя се отнася само до първата част на предложената от него система на психологията, а именно индивидуалната физиологична психология. Що се отнася до втората, до другата част на тази система, а именно народопсихологията, то е показателен фактът, че психолози и историци на психологията сякаш не искат да си спомнят, че такова предложение е налице, най-вероятно защото за Вилхелм Вундт тази друга психология *не е и не може да бъде* по никакъв начин *експериментална наука*.

И още нещо, струва ми се твърде важно – става въпрос за изборът на *предмета* на тази нова психология, на *науката* психология в нейното и досега западно разбиране. Да, вярно е, че в своята критика проф. Калин Гайдаров обръща внимание на недоразуменията около проблематичността на предмета на психологията, но наред с тази адекватна позиция мога да допълня фундаменталното и непреодолимо противоречие, чрез което изборът на предмет обезмисля теоретичните перспективи на същата тази традиционна психология, но критика, имаща за своя основа критическата философия на Имануел Кант. От такава позиция изглежда изумително обстоятелството, че избирайки да бъде емпирична наука в каноните на

парадигмата на природните науки, западната психология обявява свой предмет, който няма емпиричен наглед?!?... Наистина, методологическата и теоретичната мизерия на тази психология е необятна, и поради тази причина тя или по-скоро „правоверните“ психолози не могат да разберат, че идеята за науката психология е само чиста идея, дадена на разума *a priori*, докато множеството психологии (и не само западната) в историята и настоящето на човечеството са само конкретни *проявления* на тази идея в опита *a posteriori*, поради което нито едно проявление не може да претендира да бъде универсално значимо за всички хора по света.

Във втората част/глава на дисертационния труд „Психика, съзнание, душа“ и в последващите два параграфа „Същност и произход на съзнанието. Несъзнание“ и „Доброто и красивото – духовните стълбове на земното битие“, авторът предприема решителни теоретични стъпки за формулиране на собствения подход към психологическата интерпретация на изкуството. Разбира се, ако си припомним и заглавието на текста, може да се приеме, че централното място в позицията на проф. Калин Гайдаров е отредено на „духовната същност на съзнанието“, тоест, според него, съзнанието е не само психичен феномен, а е израз на висша, невидима реалност, а това определение неминуемо препраща към теологична, богословска интерпретация на съзнанието, защото, смята авторът, съзнанието има духовно и божествено измерение. От такава гледна точка, категоричен е проф. Калин Гайдаров, „изкуството е в пространството на свръхсъзнателното, разбираемо като сакрално съзнание“ (с. 95). Онова, което може би смущава критически ориентираното мислене в контекста на критическата философия на Имануел Кант, очевидно се отнася до същата претенция на теологичния подход, който преповтаря научния подход, в случая психологически, относно претенцията да излага и предлага знание за *същност*, независимо дали става дума за съзнанието, за психиката или за каквото и да е – все пак и в двата случая става дума за човешко

познание, тоест тъкмо човекът се явява субект на познанието, тъй като не бихме могли да предположим, че в теологичната или пък в богословската литература Бог е субектът на познание, а изкушението да се предлагат „истини от крайна инстанция“ едва ли не като *очевидни*, в крайна сметка си е чисто човешко изкушение.

Разбира се, от критическа позиция можем накратко да кажем, че същността на нещото, което се изследва, е само чисто разсъдъчно понятие, дадено на разума *a priori*, поради което тя, същността, е непознаваема за ограничените схеми на опита; в същото време обаче, познаваема е именно безкрайната поредица от *проявления* на тази същност в опита *a posteriori*. Тази фундаментална познавателна теза на Имануел Кант би трябвало да ни спестява неудобството, ако въобще се *осъзнава*, да предлагаме дефиниции на *същности*, тъй като това са нито повече, нито по-малко определения на техни конкретни *проявления*. Що се отнася до доброто и красивото, може би би представлявала определен интерес последователността между познание, нравственост и красота, които Кант ни предлага в „Критика на чистия разум“ (логика, познание), „Критика на практическия разум“ (етика) и „Критика на способността за съждение“ (естетика). В случая имам предвид перспективите не толкова за очертаване на една възможна психологическа естетика, макар че на тази база Вилхелм фон Хумболдт предлага такава, колкото и особено мястото на изкуството в обучението, образованието и възпитанието, както предлага формулираната от Паул Наторп социална педагогика, ползваща, разбира се, методологическите указания на критическата философия на Имануел Кант (Чолакова, М. Мета-научни измерения на социалната педагогика на Паул Наторп, 2025, <https://annual.uni-sofia.bg/index.php/ps/article/view/1873/1292>).

В третата част/глава на дисертационния труд „Духовни измерения в българското изкуство през XX-ти век“ проф. Калин Гайдаров представя 75 произведения на 52 творци съответно в параграфите „Поезия и проза“,

„Изобразително изкуство“ и „Киноизкуство“. Улавяйки се за една от поставените изследователски задачи – проследяване на връзката между индивидуалната духовност и колективните културни практики, и след като по-горе споменах Вилхелм фон Хумболдт, създателят на направлението народопсихология в историята на психологията, струва ми се, че мога да споделя две думи за неговата психологическа естетика, която той формулира диалогизирайки със своите близки приятели, големите германски поети Гьоте и Шилер. Според Гьоте, основната задача на твореца е да предава общото чрез особеното, което предполага акцента върху неговия маниер, върху стила на художествения изказ. Според Шилер, освен метода на Гьоте, е възможен и друг естетически подход в творческия процес, а именно непосредственото обръщане към идеала. Според Вилхелм фон Хумболдт, и двата метода съдържат еднаквата възможност да бъде забравена главната задача на изкуството, а именно утвърждаването на идеала чрез художествени средства. В единия случай, например в живописната картина, може да се изгуби идеала, а в другия случай, например в блестящата и трогателна сентенция (като тези на Змей Горянин в текста на проф. Калин Гайдаров), да изчезне поезията. В крайна сметка, смята Вилхелм фон Хумболдт, идеалът, който е крайната цел на изкуството, не може да бъде разбран извън културния контекст както на автора, така и на неговата публика. В този смисъл, всяко художествено произведение, всеки творчески акт, е продукт на своята страна, на своята епоха. Така например, в своето конкретно литературно творчество, Гьоте, както и всеки друг голям поет, може да бъде разбран само на своя роден език, докато на другите езици той е просто непреводим. Очевидно е, че в основата на психологическата естетика на Вилхелм фон Хумболдт стои директната връзка между авторския творчески процес в създаването на произведение на изкуството и характера на езика и етно-културната общност, към която той принадлежи – едно, струва ми се, фундаментално

указание при психологическото изследване не само на българското, но и на всяко друго изкуство във всяко едно историческо време. Разбира се, това общо указание носи в себе си множество конкретни препоръки, които тук нито е възможно, нито е необходимо да бъдат споменавани – спрях се на психологическата естетика на Вилхелм фон Хумболдт само като пример за това, че в историята на психологията съществуват успешни опити за една адекватна психологическа интерпретация на изкуството, на творческия процес като цяло, и то чрез подход, който няма нищо общо с парадигмата на традиционната западна (и не само) университетска психология.

Едно от важните изисквания към рецензирането на дисертационни разработки и хабилитационни конкурса е изричното становище относно приносите, тоест доколко е налице съвпадение или несъгласие в позициите на рецензента и автора за приносите на последния. В случая мога да кажа, че приемам и съм съгласен с изведените от автори негови приноси, а както отбелязах в началото, може би най-важният, който разбираемо не присъства, е категоричният бунт на проф. Калин Гайдаров срещу оковите на парадигмата на традиционната западна (и не само) университетска психология, а при реализацията на такъв бунт възрастта няма никакво значение. Освен това, струва ми се, че е много важно, когато стана дума и за възраст, че проф. Калин Гайдаров е решил да предложи и защити т.нар. в академичната общност „голям докторат“, чиято ценност в последно време изглежда позагуби своето значение, за разлика от предишните години. Вероятно нищо особено е нямало да се случи, ако проф. д-р Калин Гайдаров е пропуснал голямата докторска дисертация, но само по себе си желанието, разбира се достатъчно подплатено с настоящия дисертационен текст, да се запълни този пропуск, заслужава само и единствено адмирации и поздравления.

В заключение, имайки предвид безспорните достойнства на дисертационния труд на тема: „Духовната същност на съзнанието и

нейното претворяване в българското изкуство през XX-ти век“ на проф. д-р Калин Гайдаров, неговата богата обща и психологическа култура, творческата му биография и всестранната професионална реализация, си позволявам да препоръчам на членовете на уважаемото жури да му присъдят исканата от него научна степен „Доктор на психологическите науки“. Считаю, че това ще бъде една справедлива, макар и малко закъсняла оценка на творческите и професионални качества на автора.

23.09.2025 г.

С о ф и я

Рецензент:

(проф. д.пс.н. Людмил Георгиев)